

9. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу і правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1992 р. Правові основи міжнародної діяльності МВС України: зб. міжнар.-правових договорів? документів: е 2 т. / МВС України. Відділ міжнародних зв'язків. К., 1997. Т. 1. С. 225–257.
10. Договір між Україною та Федеративною Республікою Бразилія про взаємну правову допомогу у кримінальних справах, підпис. 16 січня 2002 р. Офіційний вісник України. 2006. № 45. Ст. 3052.
11. Віденський суд відмовив Іспанії в екстрадиції Фірташа. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/videnskiy-sud-vidmoviv-ispaniji-v-ekstraditsiji-firtasha-1763159.html>.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / Є.М. Блажівський, Ю.М. Грошевий, Ю.М. Дьомін та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація. Т. 2. Х.: Право, 2012. 664 с.
13. Рось Г.В. Окремі питання міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Проблеми кримінального процесуального законодавства та шляхи їх розв'язання. 2016. № 11. С. 60–62.

РЖЕВСЬКА В. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
(Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 2-74: 342.7+ 341.1/.8

ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ КОНФЛІКТУ МІЖ КОРОЛЕМ АНГЛІЇ ДЖОНОМ БЕЗЗЕМЕЛЬНИМ І КАТОЛИЦЬКОЮ ЦЕРКВОЮ

У статті розглянуто основні події конфлікту між королем Англії Джоном і католицькою церквою на початку XIII ст. та зміст правових актів, пов'язаних із ним. Проаналізовано правові засоби, вживані сторонами конфлікту для утвердження своїх позицій, і на цій основі встановлено міжнародно-правове і внутрішньо-правове значення конфлікту.

Ключові слова: історія права, історія міжнародного права, відносини держави і церкви, примусові заходи, Велика хартія вольностей, Хартія Свобод, угода про союз.

В статье рассмотрены основные события конфликта между королем Англии Джоном и католической церковью в начале XIII ст. и содержание правовых актов, связанных с ним. Проанализированы правовые средства, применяемые сторонами конфликта для утверждения своих позиций, и на этой основе установлено международно-правовое и внутриправовое значение конфликта.

Ключевые слова: история права, история международного права, отношения государства и церкви, принудительные меры, Великая хартия вольностей, Хартия Свобод, соглашение о союзе.

The article investigates the main events of the conflict between John, the King of England, and the Catholic Church at the beginning of the XIII century and the contents of legal acts related to it. The legal means applied by the parties to the conflict to assert their positions are analyzed and on this ground the international and domestic legal meaning of the conflict is established.

Key words: *the history of law, the history of international law, the relations of state and church, enforcement measures, Magna Carta, the Charter of Liberties, agreement on an alliance.*

Вступ. Наукове вивчення боротьби за владу між Папами Римськими та світськими монархами у добу Середніх віків має значення також для дослідження історії права й історичного становлення міжнародного права, виходячи з важливості в ту епоху католицької церкви як особливого суб'єкта права й учасника і внутрішньодержавних, і міжнародних відносин. Адже йдеться про взаємодію держави з утворенням, формально наділеним у спільноті держав авторитетом особливого характеру – зумовленим офіційними панівними релігійними переконаннями. Цей авторитет католицької церкви зумовив засоби її впливу як на внутрішню політику держав, так і на міжнародну політику, і як на внутрішнє право, так і на правове регулювання відносин між державами. Ці засоби впливу сприяли також зміцненню Папської держави як учасника міжнародних відносин. Одним із відомих епізодів такої боротьби у XIII ст. став конфлікт між католицькою церквою й англійським королем Джоном. Цей епізод відомий як через свій вплив на розвиток англійської державності (він пов'язаний із появою Великої хартії вольностей 1215 р., а отже, зі становленням поняття прав людини), так і через те, що характеризує досить яскраво роль католицької церкви під керівництвом сильного глави у тодішніх міжнародних відносинах.

Серед дослідників цього конфлікту (в контексті або історії інституту Папства у католицькій церкві, або подій, що призвели до появи Великої хартії) можуть бути названі Й. Гергей, Дж. Норвіч, В.В. Штокмар, С. Амблер та ін.

Постановка завдання. Мета статті – встановити правове значення конфлікту між королем Джоном і католицькою церквою на основі узагальнення основних фактів конфлікту і змісту основних породжених ним і пов'язаних із ним правових документів.

Результати дослідження. Папа Римський Інокентій III (в миру – Лотаріо ді Сеньї, нар. 1160 або 1161 р. понтифікат 1198–1216 рр.), один із найсильніших у політичному відношенні Римських Пап, часто визнається найзначнішим Римським Папою доби Середньовіччя. Він проводив курс на зміцнення світської влади Пап і Папської держави, наполягав на тому, що влада Папи Римського має пріоритет над владою королів і найбільше наблизився до створення універсальної теократії [1, с. 128]. Тому Інокентій III активно втручався у політику європейських держав. Одним із відомих прикладів цього став конфлікт Інокентія III з королем Англії Джоном Безземельним (нар. 1167 р., при владі у 1199–1216 рр.), що розпочався з виборів нового архієпископа Кентерберійського.

Відносини між католицькою церквою і королівською владою в Англії визначалися т. зв. Лондонським конкордатом 1107 р., за яким король та інша світська влада не мали права надавати повноважень єпископам і абатам [2]. Архієпископ Кентерберійський обирався, але звичайно між монахами, які обирали його, а король давав згоду щодо кандидатури. Після смерті у 1205 р. архієпископа Гюберта Волтера такої згоди досягнуто не було: монахи в Кентербері спочатку обрали свого кандидата таємно, але згодом, коли цей вибір був розголошений до схвалення його Папою, обрали іншого кандидата, якого підтримував король. Коли про дві спроби виборів було повідомлено до Риму, Інокентій III оголосив обидва результати недійсними: перший – тому що вибори відбулися не за правилами та таємно, а другий – тому що повторні вибори відбулися до того, як Папа анулював перший результат [3]. Інокентій III запропонував ще третю кандидатуру, свого колишнього товариша по навчанню Стівена Ленгтона, який і був обраний монахами та посвячений Папою на архієпископа Кентерберійського у 1207 р.

Стівен Ленгтон походив з Англії, але навчався і близько 25 років служив у Паризькому університеті, а згодом Інокентій III викликав його до Риму. Специфічну цікавість для Стівена Ленгтона як вченого-теолога склали засади управління суспільством. На погляд Стівена Ленгтона, монархи – як біблійні, так і сучасні йому – мали нахил правити жорстоко і без належної поваги до права, але він вважав також, що найбільшою дозволеною формою спротиву підданих королям є відмова виконувати незаконний наказ [4]. Ймовірно, Інокентій III сприймав погляди Ленгтона як такі, що допоможуть Папі збільшити владу над світськими монархами. Надалі переконання Стівена Ленгтона вплинули на його роль як архієпископа Кентерберійського у внутрішньому англійському конфлікті між королем Джоном і його васалами.

Король Джон однак наполягав на своїй позиції у спорі. Він відмовився визнати повноваження нового архієпископа і впустили Ленгтона до його діоцеза (території управління). Розпочався конфлікт між королем і Папою Римським, який тривав до 1213 р.

Джон взяв під королівську опіку майно престолу архієпископа у Кентербері і вигнав монахів монастиря. Інокентій III застосував проти Англії специфічний церковний примусовий захід – інтердикт (1208 р.), який полягав у наказі про тимчасове майже повне призупинення церковних відправ щодо населення англійського королівства (т. зв. загальний місцевий інтердикт, *general local interdict*). Дозволялися тільки сповідь, помазання тих, хто вмирав, і хрещення дітей. В інших формах релігійне життя населення країни мало призупинитися. Вважається, що назву інтердикту цьому заходові надав саме Інокентій III [5]. Інокентій III рішуче використовував цей різновид санкції: ще до конфлікту з Джоном він наклав інтердикт на Норвегію (1198 р.) і на Францію (1200 р.). Спроба вирішити конфлікт шляхом переговорів Джона і Ленгтона не вдалася. Джон зі свого боку збільшив свої статки за рахунок церкви. Він захоплював майно церкви і змушував кліриків викупати його за значну частку їх доходів; за деякими даними, Джон також захопив і змусив кліриків у Англії викупати їх коханок [6, с. 170]. У такий спосіб Джон накопичив більше 100 тис. фунтів [7]. Інокентій III вдався до іншого примусового заходу, який цього разу мав уже не колективний, а персональний характер, – відлучення Джона від церкви (1209 р.). З правового погляду відлучення означало, окрім іншого, скасування обов'язку вірності Джону з боку підданих.

Згодом у Джона виникла потреба замиритися з Інокентієм III, щоб той не виступав на боці ворогів Джона. Ще до конфлікту з Інокентієм III Джон у конфлікті з королем Франції Філіпом II Августом втратив (у 1204–1206 рр.) значні володіння. Щоб здобути ресурси для повернення цих земель, Джон збільшив фінансовий і інший тиск на васалів, чим викликав їх незадоволення [8, с. 63]. Під загрозою вторгнення до Англії з боку Філіпа II Августа у союзі з Папою Джон погодився на замирення з Інокентієм III і визнав Стівена Ленгтона архієпископом Кентерберійським. У 1213 р. Джон, з якого було знято відлучення від церкви, передав Англію та Ірландію Папі Римському Інокентію III і одержав їх від нього у феодалне тримання.

У хартії від імені Джона за його печаткою від 15 травня 1213 р. визначаються мотиви цього акта, його зміст і зміст васальної присяги Джона на вірність церкві. Відповідно до мотиваційної частини, причиною цього акту Джона має вважатися його розкаяння у гріхах, за які він уже поніс відповідальність. Джон визнає, що у багато способів образив Бога і церкву і внаслідок цього, як відомо, дуже потребує Божої милості. На погляд, висловлений у цій хартії, єдине належне задоволення (сатисфакція), яке Джон може надати Богові і церкві, – це приниження себе і своїх королівств (Англії та Ірландії). Тому Джон пропонує і вільно передає церкві ці два королівства для спокутування гріхів, – як своїх, так і всього свого роду, як живих, так і мертвих, – і одержує та тримає ці королівства від Бога і римської церкви як васал.

Як сторони правовідносин за цим актом виступають, з одного боку, Джон, який кається і зобов'язується поширити свої обов'язки за цим актом на своїх нащадків, з іншого, як набувачі, – Бог, апостоли Петро і Павло, Римська церква, Папа Інокентій та його наступники. Папу представляють іподиякон (*subdeacon*) Пандульф і папський двір, але якщо Джон буде

здатний стати перед самим Папою особисто, він повторить, які взяв на себе зобов'язання. Як об'єкт передачі визначаються королівства Англія та Ірландія, кожне з них – повністю, з усіма їх правами та належностями. Всі наступники Джона зобов'язані скласти таку саму васальну присягу тому, хто буде у той час понтифіком, і римській церкві без заперечень. Джон приймає на себе також матеріальне зобов'язання виплачувати церкві щороку тисячу марок сріблом, а саме – сімсот за Англію і триста за Ірландію. Всі права, свободи і регалії мали залишатися за Джоном та його спадкоємцями. Ці зобов'язання мали зберігатися завжди чинними та міцними. З самого початку документа спеціально застерігалось, що Джон бере на себе ці зобов'язання не під примусом, наявність якого могла б створити підставу для оспорювання їх чинності: проголошувалося, що Джон діє, натхненний милістю Святого Духа, без спонукання силою або примусу страхом, але з власної доброї волі та за спільною порадою своїх баронів. Встановлювалася також відповідальність Джона або його наступників за порушення цих зобов'язань: втрата права на королівську владу, якщо тільки після належного попередження порушник не прийде до тями.

Документ встановлює і форму феодальної присяги, згідно з якою Джон брав такі зобов'язання: зберігати віднині і назавжди вірність Богові і Святому Петру, римській церкві і Папі Інокентію та його наступникам; не сприяти у жодний спосіб тому, щоб Папа і його наступники були вбиті, зазнали тілесних ушкоджень або були несправедливо ув'язнені; запобігати тому, щоб вони зазнали шкоди, якщо він знатиме про таку небезпеку, і за можливості відхиляти шкоду від них або попереджати їх якомога швидше; зберігати у таємниці будь-яку їхню раду і нікому не розголошувати її свідомо їм на шкоду; надавати допомогу, у найкращий спосіб, на який він здатний, захищаючи від всіх людей спадок Святого Петра, й особливо – королівство Англію і королівство Ірландію [9].

Отже, цей документ оформляє відповідальність короля Джона перед Папою Римським Інокентієм III, морально-політичну та матеріальну, як передумову їх замирення та союзу між ними. Союз має бути нерівноправним, бо Джону і його наступникам належатиме в ньому роль підлеглих. Із завершення тексту васальної присяги, де Джон зобов'язується захищати Англію та Ірландію як володіння римської церкви, можна зробити висновок, що у такий спосіб вороги Джона мають визнаватися і ворогами Папи, і Джон сподівається використати авторитет Папи для боротьби з ними.

Союз із Інокентієм III, втім, не допоміг Джону повернути втрачені континентальні землі. Король Франції Філіп II Август одержав перемогу над коаліцією за участю Джона в битві при Бувіні 27 липня 1214 р. Дедалі більше роздратування васалів Джона його політикою спричинило внутрішній конфлікт, формою врегулювання якого стала знаменита Велика хартія вольностей 1215 р.

Супротивники Джона з боку церкви тепер змінили свої позиції. Якщо Інокентій III став союзником Джона, то Стівен Ленгтон став визнаним архієпископом Кентерберійським, але схилився до підтримки повсталих баронів. Отже, тепер його ставлення до англійських справ відрізнялося від папського. Ленгтон підтримував опозицію васалів Джона, але засуджував жорстокі засоби (пізніше він виступав як посередник між королем і баронами) і пропонував баронам наполягати на зобов'язаннях Джона, що впливали з англійського права і з його коронаційної присяги. Вважається, що Стівен Ленгтон взяв участь у складанні Великої хартії вольностей, принаймні у визначенні нею статусу церкви в Англії.

Стівен Ленгтон звернув увагу незадоволених Джоном васалів на хартію одного з попередників Джона на англійському престолі, короля Генріха I (нар. 1069 р., при владі у 1100–1135 рр.), – т. зв. Хартію Свобод (*the Charter of Liberties*), видану у 1100 р. як акт скасування королем дурних правових звичаїв [10]. У цьому документі король визнавав права і свободи своїх васалів. Хартія Свобод Генріха I була використана у боротьбі проти Джона і стала попередницею Великої хартії вольностей 1215 р.

Перша стаття у Великій хартії присвячується статусу церкви і встановлює, відповідно до згоди, даної Джоном Богові і підтвердженої цією хартією, що англійська церква буде вільною і матиме свої права незменшеними і свої свободи недоторканими. За хартією ба-

жання Джона, щоб таке становище додержувалося, очевидно з того, що перш, ніж розпочалася суперечка між Джоном і баронами, він добровільно дарував і підтвердив своєю хартією свободу виборів, яка вважається найважливішою і дуже суттєвою для англійської церкви, й одержав її підтвердження від Папи Інокентія III. Джон зобов'язався додержувати визнання свободи церкви і бажає, щоб його спадкоємці сумлінно дотримувалися його завжди.

Це головна стаття у Великій хартії про статус і правові повноваження церкви, але окремі згадки про них зустрічаються і в інших її статтях. Архієпископи, єпископи й абати включаються до кола осіб, які складають загальну раду королівства у разі встановлення допомоги (*aid*), тобто грошової субсидії королю (ст. 14); барони, які заснували абатства і мали грамоти англійських королів або грамоти тримання щодо цих абатств, зберігають опіку над ними у разі вакансії (ст. 46), тобто відсутності постійного голови; архієпископ Кентерберійський Стівен Ленгтон входить до кола осіб, які мають вирішити долю мита і штрафів, сплачених Джонови несправедливо і протизаконно (ст. 55). Він же входить до кола осіб, які засвідчують повне прощення з боку Джона клірикам і мирянам будь-якої злости і будь-яких правопорушень, що виникли у зв'язку з ворожнечею між ними та Джоном (ст. 62). У сфері правовідносин відповідальності клірик, якщо він підлягає штрафів як той, хто тримає світське володіння, має нести відповідальність нарівні з іншими особами, які тримають такі володіння, а не згідно з розмірами своєї церковної бенефіції (ст. 22); а у сфері спадкових правовідносин церква спостерігає за розподілом спадщини вільної особи, яка вмирає без заповіту (ст. 27). Наприкінці хартії ще раз підтверджуються бажання і наполегливий наказ короля, що англійська церква має бути вільна і що люди в англійському королівстві мають володіти зазначеними у хартії свободами, правами і поступками вільно і в повному обсязі, для себе і своїх спадкоємців від Джона і його спадкоємців (ст. 63) [11].

З цього останнього формулювання можна зробити висновок, що свобода церкви розглядається за Великою хартією як такий само важливий здобуток, як і закріплений хартією комплекс прав, свобод і поступок підданам англійського короля, яким вона знаменита. Варто окремої уваги також, що Стівен Ленгтон по суті виступає як один із гарантів додержання порядку, який мав ґрунтуватися на Великій хартії. Зміст «свободи» церкви у тексті Великої хартії не конкретизований, окрім вільних виборів церковних посадовців. Однак дещо більша конкретизація міститься у Хартії Свобод Генріха I, де статусу церкви також присвячується перша стаття. Згідно з нею, свобода церкви означає, що король не буде продавати, ані віддавати на відкуп і після смерті архієпископа або єпископа, або абата не буде нічого брати з домену церкви або з її людей у час, коли наступник померлого ще не вступив до неї [12]. У такому розумінні свобода церкви означає виключення посягань на її володіння з боку короля. Перенесене у контекст подій правління Джона, це положення означає ще й засудження попередніх заходів Джона у спорі з Папою.

Оскільки Велика хартія була нав'язана Джонови силою, він відкинув її за першої можливості. Папа Інокентій III, будучи тепер союзником Джона, підтримав його і на прохання Джона в серпні 1215 р. в Ананьї оголосив Великою хартію нікчемною і назавжди позбавленою чинності, як незаконну, несправедливу, шкідливу для королівських прав і ганебну для всього англійського народу [13]. Безпосередній привід створило те, що хартію було нав'язано силою, але до причин для Інокентія III бути незадоволеним Великою хартією належало також і те, що барони, які повстали проти Джона, виступали як судді у власній справі, а їм слід було передати справу на його, папський, розгляд як сюзеренові Джона [14]. Папа наказав, щоб під загрозою відлучення від церкви король не насмілювався додержуватися хартії, а барони та їх союзники не наполягали на її додержанні [15]. Характерно, що звільнення від зобов'язань за Великою хартією за такого формулювання виглядає як встановлення Папою зобов'язання не дотримуватися її і загроза відповідальності перед Папою за її додержання.

Однак у 1216 р. після смерті Інокентія III і короля Джона дію відредагованої Великої хартії було поновлено. Вільям Маршал, правитель за малолітства сина Джона, Генріха III, зробив це з метою згуртування англійських феодалів на боці нового короля й організації захисту від вторгнення Людовіка, сина французького короля Філіпа II Августа, яке розпоча-

лося на запрошення англійських баронів. Цього разу Велика хартія не виглядала як надана під примусом, і її чинність була визнана папським легатом, тобто дипломатичним представником папського престолу. Надалі Велика хартія вольностей підтверджувалася зі змінами у 1217 і 1225 рр. У 1225 р. Стівен Ленгтон оголосив відлученням від церкви будь-кого, хто порушив би її. У такий спосіб специфічна церковна санкція була використана цього разу для захисту Великої хартії.

Висновки. Правове значення конфлікту короля Англії Джона з католицькою церквою може бути встановлене у двох аспектах, які можна було б назвати міжнародно-правовим (із суттєвим застереженням щодо особливостей епохи) і внутрішньо-правовим. У першому аспекті – це конфлікт щодо здійснення владних повноважень між державою і церквою як установою, яка в ту епоху і в тих обставинах може характеризуватися як орган наддержавного впливу, що наполягає на своїй зверхності над світською владою. У цьому аспекті важливі засоби, за допомогою яких кожен з учасників конфлікту діяв проти іншого учасника. Заходи з боку Джона мали матеріальний характер, заходи з боку Інокентія III були виразом його особливих повноважень як глави церкви; за сучасною термінологією ми характеризували б заходи Інокентія III як морально-політичні, але такі, що впливають на правовий статус короля Англії Джона у спільноті католиків (у негативний для Джона спосіб). Так само цікава правова форма замирення, яке досягається згодом: акт передачі Джоном своїх королівств Папі й одержання їх як васалом від Папи у тримання за змістом встановлює союз між колишніми супротивниками. Союз їх, проте, нерівноправний, виходячи з умов замирення, за якими Джон має визнати зверхність Папи.

У другому аспекті церква (в особі іншого представника – архієпископа Кентерберійського) виступає як учасник внутрішнього конфлікту між королем і його васалами в Англії і як автор (або співавтор) мирного врегулювання, яке відповідає інтересам церкви в Англії і деякою мірою сприяє становленню концепції прав людини. Свобода церкви у державі за цим врегулюванням підлягає захисту разом зі свободами підданих, і представник церкви виступає як один із гарантів врегулювання. Має місце також конфлікт всередині церкви, між її центральним і місцевим рівнями: її глава (Папа) виступає проти юридичної чинності Великої хартії вольностей, тобто правового акта, створеного за участю його підлеглого (архієпископа). У цьому аспекті увагу знову привертають засоби, вживані сторонами: зокрема підстава, на якій Велику хартію оголошено недійсною, і те, що особлива санкція у розпорядженні церкви (загроза відлучення) застосовується як для скасування Великої хартії, так і пізніше для її захисту. Папа у цій ситуації, як і раніше, наполягає на повноваженнях, які мають свідчити про його наддержавний вплив: здійснювати суд і притягати до відповідальності щодо внутрішньодержавних відносин в іноземній державі.

Список використаних джерел:

1. Гергей Е. История папства. Москва: Республика, 1996. 463 с.
2. How the world's first concordat came about (documents and commentary). Concordat Watch. URL: <http://www.concordatwatch.eu/topic-877.834>.
3. Pope Innocent III. Catholic Encyclopedia. URL: <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=6117>.
4. Ambler S. Stephen Langton. Magna Carta Trust. 800th Anniversary. URL: <https://magnacarta800th.com/schools/biographies/magnacartabishops/stephen-langton/>.
5. Interdict. Catholic Encyclopedia. URL: <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=6148>.
6. Norwich J. Absolute Monarchs. A History of the Papacy. New York: Random House, 2012. 544 p.
7. Holt J. John, King of England. Britannica online. URL: <https://www.britannica.com/biography/John-king-of-England>.
8. Штокмар В.В. История Англии в Средние века. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. 203 с.

9. John's Concession of England to the Pope. *Select Historical Documents of the Middle Ages*, translated and edited by E.F. Henderson. London: George Bell & Sons, 1896. P. 430–432.

10. Извлечения из хроник, относящиеся к Иоанну Безземельному. Памятники истории Англии XI – XIII веков / сост. Д.М. Петрушевский. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. С. 88–95.

11. English translation of Magna Carta. British Library. URL: <https://www.bl.uk/magna-carta/articles/magna-carta-english-translation>.

12. Хартия Генриха I. Памятники истории Англии XI – XIII веков / сост. Д.М. Петрушевский. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. С. 40–45.

13. The papal bull annulling Magna Carta. British Library. URL: <https://www.bl.uk/collection-items/the-papal-bull-annulling-magna-carta>.

14. Magna Carta. Catholic Encyclopedia. URL: <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=7392>.

15. The Pope cancels the Magna Carta (1215). Concordat Watch. URL: https://www.concordatwatch.eu/showtopic.php?org_id=889&kb_header_id=41481.

